

Η επίδραση των παιδιών με νοητική καθυστέρηση στην αυτοεκτίμηση των αδερφών τους

Έφη Αργυρακούλη, Μαρία Ζαφειροπούλου

Εισαγωγή

Η γέννηση ενός παιδιού με νοητική καθυστέρηση και με συναφείς εξελικτικές δυσκολίες είναι ένα γεγονός που δεν περιορίζεται μόνο στο συγκεκριμένο παιδί, αλλά επηρεάζει όλο το σύστημα της οικογένειας (Fowell, 1986). Γονείς και αδέρφια αντιμετωπίζουν έναν ικανό αριθμό προκλήσεων και ευθυνών, που συχνά συνδυάζονται με αρνητικές κοινωνικές στάσεις και μη επαρκείς υποστηρικτικές υπηρεσίες (Eisenberg, Baker & Blacher, 1998).

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι έρευνες επικεντρώνονται στη μητέρα και δευτερευόντως στον πατέρα. Συγκριτικά, πολύ λιγότερες είναι οι έρευνες που μελετούν τις ψυχολογικές επιπτώσεις που έχει η παρουσία ενός παιδιού με νοητική καθυστέρηση στα φυσιολογικά¹ του αδέρφια. Αυτό ακριβώς το ζήτημα διερευνά η παρούσα εργασία. Ειδικότερα, διερευνάται η επίπτωση αυτού του παράγοντα στο αίσθημα της προσωπικής αξίας, δηλαδή της αυτοεκτίμησης, των αδερφών.

Οι μελέτες των τελευταίων τριάντα ετών, οι οποίες αφορούν την ψυχολογική και συναισθηματική ισορροπία των παιδιών με αδέρφια που εμφανίζουν σοβαρές νοητικές αναπηρίες, έχουν δώσει ασυνεπή αποτελέσματα. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός ερευνών, των παλαιότερων κυρίως ετών, θεωρούν ότι η παρουσία ενός παιδιού με νοητική μειονεξία είναι πηγή έντονης και διαρκούς ψυχολογικής πίεσης για τα «φυσιολογικά» του αδέρφια (Breslau, Weitzman & Messenger, 1981· Crnic, Friedrich & Greenberg, 1983).

Ωστόσο, η πιο σύγχρονη βιβλιογραφία δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει τις ανησυχίες των παλαιότερων ερευνητών, ότι δηλαδή η ύπαρξη ενός παιδιού με νοητική υστέρηση θα έχει πάντα φθοροποιές επιπτώσεις πάνω στα αδέρφια του. Η σύγχρονη ερευνητική παραγωγή φαίνεται να εγκαταλείπει τον «παθολογικό» προσανατολισμό προς τις οικογένειες μειονεκτικών παιδιών, απ' όπου ξεκίνησε (βλ. McHale, Sloan & Simeonson, 1986· Lobato, 1983· Lobato, Barbour, Hall & Miller, 1987). Οι έρευνες που ακολούθησαν επιβεβαιώνουν την καλή ψυχολογική προσαρμογή των αδερφών παιδιών με νοητική υστέρηση (Eisenberg et al., 1998), τη θετική εικόνα του εαυτού τους

(Dyson, 1989), την έμφαση στις θετικές πλευρές της οικογενειακής ζωής (Wilson, Blacher & Baker, 1989) και τη συγκρίσιμη με ομάδες ελέγχου αυτοεκτίμηση (Hannah & Midlarsky, 1999· Auletta & De Rosa, 1991). Ωστόσο, απορριπτικά κάποιες σύγχρονες έρευνες εξακολουθούν να υποστηρίζουν την υπόθεση της αναπόδραστης αρνητικής επίδρασης των παιδιών με νοητική υστέρηση στα αδέρφια τους (Coleby, 1995).

Ενώ όμως η σύγχρονη έρευνα στην πλειονότητά της φαίνεται να θεμελιώνει αρκετά καλά την άποψη ότι τα αδέρφια παιδιών με σοβαρές νοητικές μειονεξίες είναι τόσο ευτυχημένα όσο και εκείνα των οποίων τα αδέρφια δεν έχουν μειονεξίες, σημαντικές ενδοατομικές διαφοροποιήσεις παρατηρήθηκαν, που σχετίζονται με δημογραφικές μεταβλητές.

Κοινό ανάμεσα σε όλες σχεδόν τις έρευνες είναι το εύρημα ότι η επίδραση του παιδιού με ειδικές ανάγκες σχετίζεται σημαντικά με το **φύλο** και τη **σειρά γέννησης** των παιδιών στην οικογένεια. (βλ. Lobato, 1983). Η σημασία της σχέσης φύλου και σειράς γέννησης στον καθορισμό της θέσης και του ρόλου του παιδιού μέσα στην οικογένεια έχει ευρέως θεμελιωθεί από την έρευνα με τα «φυσιολογικά» παιδιά. Στο δυτικό λεγόμενο πολιτ.σμό, αλλά και στη χώρα μας, το πρωτότοκο κορίτσι αναλαμβάνει μεγαλύτερη υπευθυνότητα στη φροντίδα των αδερφών της από ό,τι ένα πρωτότοκο αγόρι ή ένα υστερότοκο κορίτσι. Έτσι η θέση του κοριτσιού, και δη του πρωτότοκου, φαίνεται περισσότερο επισφαλής και ευάλωτη στις οικογένειες παιδιών με ειδικές ανάγκες, εφόσον ένα μεγάλο μέρος της επιπρόσθετης φροντίδας του μειονεκτικού παιδιού βαρύνει παραδοσιακά το πρωτότοκο κορίτσι (Breslau et al., 1981· Hannah & Midlarsky, 1999· Stoneman, Brody, Davis & Crapps, 1988). Πάντως, όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα με την έρευνα, υπάρχουν κάποιες μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την ακριβώς αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή τα κορίτσια είναι σε ασφαλέστερη ψυχολογική θέση (Grossman, 1972· Lavigne & Ryan, 1979) ή ότι δεν υπάρχει καμία διαφορά στην ψυχολογική προσαρμογή αγοριών και κοριτσιών (Dyson, 1989). Το τελευταίο αυτό στοιχείο αναφέρει και ο Mates (1990), ο οποίος δεν παρατήρησε καμία διαφορά ανάμεσα στα αγόρια και στα κορίτσια με απτιστικά αδέρφια ως προς την αυτοαντίληψη, την ακαδημαϊκή επιτυχία ή την προσαρμογή στο σπίτι και στο σχολείο.

Αρνητικά φαίνεται να επηρεάζει την ψυχολογική προσαρμογή των αδερφών παιδιών με νοητική υστέρηση η μικρή **ηλικιακή διαφορά** τους από το παιδί με τις ειδικές ανάγκες, ιδιαίτερα μάλιστα όταν τα αδέρφια είναι **του ίδιου φύλου** (Auletta & DeRosa, 1991· Breslau, 1982· Dyson, 1989· Hannah

& Midlarsky, 1999· Howlin, 1988· Stoneman et al., 1988). Οι Auletta και DeRosa (1991) ισχυρίζονται ότι αδέρφια ίδιου φύλου με το μειονεκτικό έχουν περισσότερες δυσκολίες προσαρμογής, ιδιαίτερη αμηχανία στις διαπροσωπικές σχέσεις και ευαισθησία στον κοινωνικό στιγματισμό, επειδή συνήθως ταυτίζονται με το παιδί που νοητικά υστερεί. Οι Hannah και Midlarsky (1999) θεωρούν ότι αδέρφια ίδιου φύλου και κοντινής ηλικίας με το μειονεκτικό παιδί έχουν αυξημένες ευκαιρίες επικοινωνίας, μίμησης και διαμόρφωσης, και επομένως μεγαλύτερη πιθανότητα ανάρρωσης συμπεριφοράς. Μια διαφορά όμως δέκα χρόνων ή περισσότερο φαίνεται να μειώνει τα προβλήματα (Howlin, 1988). Παρ' όλα αυτά, οι Wilson et al. (1989) υποστηρίζουν ότι αδέρφια ίδιου φύλου και κοντά σε ηλικία με το ειδικό δέχονται θετικότερη επίδραση.

Με δεδομένη λοιπόν την αντιφατικότητα των ερευνών και την απουσία ερευνητικής παραγωγής στον ελλαδικό χώρο, η παρούσα εργασία αποσκοπεί να διερευνήσει: 1) την αυτοεκτίμηση των αδερφών παιδιών με νοητική μειονεξία σε σχέση με αντίστοιχη ομάδα ελέγχου, 2) την επίδραση συγκεκριμένων δημογραφικών μεταβλητών που έχουν απασχολήσει τους ερευνητές, όπως: α) την επίδραση του φύλου, β) την επίδραση της σειράς γέννησης, γ) το συνδυασμό φύλου και σειράς γέννησης, και δ) την επίδραση της ηλικιακής απόστασης των αδερφών από το παιδί με τις ειδικές νοητικές ανάγκες.

Αντιστοίχως, βάσει των ευρημάτων της σύγχρονης βιβλιογραφίας που προαναφέρθηκαν, διατυπώθηκαν και οι εξής υποθέσεις εργασίας: α) δεν αναμένεται να βρεθούν διαφορές μεταξύ των παιδιών της πειραματικής και της ομάδας ελέγχου, και β) οι πιθανές ενδοατομικές διαφοροποιήσεις που ενδεχομένως θα προκύψουν στην αυτοεκτίμηση μεταξύ των αδελφών νοητικά μειονεκτικών παιδιών και αυτών με «φυσιολογικά» αδέρφια θα οφείλονται στις δημογραφικές μεταβλητές που διερευνήθηκαν.

Μέθοδος

Το δείγμα

Στην έρευνα πήραν μέρος 110 παιδιά ηλικίας 9-18 ετών. Χωρίστηκαν σε δύο ομάδες: **Την πειραματική (Π1)**, η οποία περιλάμβανε 55 παιδιά που είχαν αδερφό ή αδερφή με εγγενή νοητική μειονεξία και την **ομάδα ελέγχου (Π2)**, η οποία περιλάμβανε 55 παιδιά, τα οποία δεν είχαν αδέρφια με νοητικό ή άλλο πρόβλημα.² Η πλειοψηφία των παιδιών με εγγενή νοητική μειονε-

ξία είχαν μέτρια νοητική καθυστέρηση (54%), ενώ δέκα παιδιά είχαν ελαφρά νοητική καθυστέρηση (20%), οκτώ είχαν σοβαρή (16%) και πέντε βαριά νοητική καθυστέρηση. Συμπεριλήφθηκε όλο το φάσμα των βαθμών σοβαρότητας γιατί, σύμφωνα με τη μη-κατηγορική προσέγγιση που προτάθηκε από τους Stein και Jessop (1989), οι διαγνωστικές κατηγορίες των παιδιών δεν διαφοροποιούν σημαντικά την ψυχολογική προσαρμογή των οικογενειών τους.

Οι δύο ομάδες εξισώθηκαν σχολαστικά περίπτωση ανά περίπτωση (case by case) ως προς την ηλικία, το φύλο, τον αριθμό των παιδιών στην οικογένεια και τη σχετική σειρά γέννησης. Έτσι, και στην πειραματική και στην ομάδα ελέγχου υπήρχαν 32 αγόρια και 23 κορίτσια. Ο μέσος όρος της ηλικίας των παιδιών ήταν 13.5 έτη και για τις δύο ομάδες (Τ.Α. =2.78 για την πειραματική και 2.61 για την ομάδα ελέγχου), με συχνότερη τιμή τα 14 χρόνια. Ο αριθμός των παιδιών σε κάθε αναπτυξιακή φάση (δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο) φαίνονται στον πίνακα 1.

Πίνακας 1

Αριθμός παιδιών ανά ηλικία για τις ομάδες Π₁ (πειραματική) και Π₂ (ομάδα ελέγχου)

	Π ₁	Π ₂
Ηλικία	N	N
9-11 (δημοτικό)	13	12
12-15 (γυμνάσιο)	26	27
16-18 (λύκειο)	16	16
σύνολο	55	55

Ο αριθμός των παιδιών στην οικογένεια κυμαίνονταν από ένα έως τέσσερα αδέρφια και στις δύο ομάδες (πειραματική και ομάδα ελέγχου), όπως φαίνεται από τον πίνακα 2.

Πίνακας 2Αριθμός παιδιών στην οικογένεια για τις ομάδες Π₁ και Π₂

	Π ₁	Π ₂
Αριθμός παιδιών στην οικογένεια		
Ένα	2	2
Δύο	22	2
Τρία	19	19
Τέσσερα	7	4

Τα άτομα της πειραματικής ομάδας ήταν αδέρφια παιδιών με εγγενή νοητική μειονεξία, τα οποία παρακολουθούσαν καθημερινά το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του ειδικού νηπιαγωγείου Λάρισας, του 1ου και 2ου Ειδικού Δημοτικού Σχολείου Λάρισας και του Κέντρου Αποκατάστασης Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες Θεσσαλίας «ο Αριστεύς». Τα άτομα της ομάδας ελέγχου ήταν μαθητές οκτώ σχολείων (δύο δημοτικών, δύο γυμνασίων και δύο λυκείων) της ευρύτερης περιοχής της Λάρισας.

Ερωτηματολόγιο

Για τη μέτρηση της αυτοεκτίμησης χρησιμοποιήθηκε το *Διαπολιτισμικό Ερωτηματολόγιο Αυτοεκτίμησης για Παιδιά-Μορφή Β* (*Culture-free Self-esteem Inventory for Children-Form B*) του J. Battle (1981). Το ερωτηματολόγιο έχει σταθμιστεί σε μαθητές Γ' Δημοτικού έως Γ' Γυμνασίου, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σε μαθητές υψηλότερων τάξεων. Αποτελείται από 25 δηλώσεις (πλην της κλίμακας ψεύδους), οι οποίες οργανώνονται σε 4 υποκλίμακες: την *γενική αυτοεκτίμηση*, την *κοινωνική* (σχετική με τους συνομηλίκους), την *ακαδημαϊκή* (σχετική με το σχολείο) και τη *γονεϊκή* (που σχετίζεται με την οικογένεια). Οι δηλώσεις ομαδοποιούνται σε δύο κατηγορίες, σε εκείνες που δείχνουν υψηλή αυτοεκτίμηση και εκείνες που δείχνουν χαμηλή. Απαντώνται με ναι ή όχι και το εύρος των τιμών της κλίμακας της συνολικής αυτοεκτίμησης κυμαίνεται από 0-25. Οι υψηλές βαθμολογίες δηλώνουν υψηλή αυτοεκτίμηση. Η *αξιοπιστία* του ερωτηματολογίου, που ελέγ-

χρήκε με τη *μέθοδο εξέτασης-επανεξέτασης* (test-retest reliability), ήταν **0.91** και ο βαθμός εσωτερικής συνέπειας (*cronbach a*) κυμαίνονταν από **0.66** έως **0.76**. Η τιμή του *cronbach a* για κάθε υποκλίμακα είχε ως εξής: Γενική 0.76, Κοινωνική 0.66, Ακαδημαϊκή 0.73 και Γονεϊκή 0.68.

Διαδικασία

Τα παιδιά που είχαν αδέρφια με νοητικά προβλήματα (ομάδα Π₁) συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο κατά τη διάρκεια συναντήσεων που οργανώθηκαν στους χώρους του Κέντρου «Αριστεύς» και των ειδικών σχολείων. Τα παιδιά της ομάδας ελέγχου (Π₂) συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο στις τάξεις των σχολείων τους, σύμφωνα με τις οδηγίες των ερευνητών και από των των καθηγητών.

Αποτελέσματα

Στον πίνακα 3 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις της συνολικής αυτοεκτίμησης και των τεσσάρων υποκλίμακων για την ομάδα των παιδιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια (Π₁) και την ομάδα των παιδιών με «φυσιολογικά» αδέρφια (Π₂).

Μία πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης (MANOVA) έγινε στη συνολική αυτοεκτίμηση και τις τέσσερις υποκλίμακες (γενική, κοινωνική, ακαδημαϊκή και γονεϊκή), ώστε να ελεγχθεί η διαφορά ανάμεσα στις δύο ομάδες. Η πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης δεν ήταν στατιστικά σημαντική, $F(1,108) = 1.27$, $p < .30$, που σημαίνει ότι οι δύο ομάδες δεν διέφεραν η μία από την άλλη ούτε στη συνολική αυτο-εκτίμηση ούτε σε κάποια από τις υποκλίμακες.

Παρατηρείται ωστόσο μία διαφορά στην τυπική απόκλιση των δύο ομάδων, η οποία αντανάκλα τη μεγάλη διακύμανση των τιμών της πειραματικής ομάδας (εύρος 5-25, πιθανό εύρος 0-25), σε σχέση με την ομάδα ελέγχου (εύρος 11-24). Είναι φανερό ότι η ομοιογένεια των αποτελεσμάτων της ομάδας ελέγχου είναι πολύ μεγαλύτερη, ενώ η ομάδα των παιδιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια παρουσιάζει μεγάλες ατομικές διαφορές.

Πίνακας 3

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της κλίμακας γενικής αυτοεκτίμησης και των υποκλιμάκων της για τις ομάδες H_1 και H_2

	H_1		H_2	
Αυτοεκτίμηση	Μ.Ο.	Τ.Α.	Μ.Ο.	Τ.Α.
Συνολική Εύρος 0-25	19.05	4.62	18.95	3.36
Γενική Εύρος 0-10	7.31	2.29	7.02	2.08
Κοινωνική Εύρος 0-5	3.78	1.17	3.71	1.01
Ακαδημαϊκή Εύρος 0-5	3.89	1.40	3.98	1.21
Γονεϊκή Εύρος 0-5	3.96	1.25	4.24	0.82

Ενδοομαδικές διαφοροποιήσεις της αυτοεκτίμησης

Μία ενδοομαδική μεταβλητή που ελέγχθηκε, και η οποία έχει απασχολήσει τους ερευνητές, είναι η **σειρά γέννησης** των αδερφών παιδιών με νοητική υστέρηση. Στον πίνακα 4 φαίνονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των παιδιών των δύο ομάδων ως προς τη σειρά γέννησης.³

Για τον έλεγχο της διαφοράς των μέσων όρων έγινε ανάλυση διακύμανσης, η οποία όμως δεν ήταν στατιστικά σημαντική ούτε για την πειραματική [$F(2, 52) = 0.39, p < .60$], ούτε για την ομάδα ελέγχου [$F(2, 52) = 0.42, p < .60$].

Πίνακας 4

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις αυτοεκτίμησης ως προς τη σειρά γέννησης των ομάδων Π_1 και Π_2

	Π_1			Π_2		
Σειρά γέννησης	<i>N</i>	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>	<i>N</i>	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>
Πρώτο	14	19.07	3.54	13	19.62	2.40
Μεσαίο	13	18.23	6.31	14	18.43	4.45
Τελευταίο	28	19.45	4.64	28	18.90	3.19

Στις ενδοομαδικές μεταβλητές, εξετάστηκε η επίδραση του φύλου των παιδιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια, σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου (πίνακας 5).

Πίνακας 5

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της αυτοεκτίμησης ως προς το φύλο των ομάδων Π_1 και Π_2

	Π_1			Π_2		
Φύλο	<i>N</i>	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>	<i>N</i>	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>
Αγόρια	32	19.56	4.53	32	19.16	2.63
Κορίτσια	23	18.57	4.83	23	18.65	4.23

Η μονομεταβλητή ανάλυση διακύμανσης ανέφερε στις δύο ομάδες δεν έδειξε καμία διαφορά η οποία να οφείλεται στο φύλο [$F(2, 109) = 0.438$, $p = 0.61$]. Ομοίως τα t -tests (independent samples, two-tailed) δεν έδειξαν διαφορές αγοριών κοριτσιών ενδοομαδικά [Π_1 : $t_{53} = 0.783$, $p = 0.41$, Π_2 : $t_{53} = 0.545$, $p = 0.58$]

Στη μεταβλητή του φύλου και της σειράς γέννησης ελέγξαμε τις διαφορές **πρωτότοκων αγοριών και πρωτότοκων κοριτσιών** της πειραματικής ομάδας, όπως και της ομάδας ελέγχου, σύμφωνα με τις υποθέσεις μας.

Πίνακας 6

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις αυτοεκτίμησης πρωτότοκων αγοριών και κοριτσιών των ομάδων Π_1 και Π_2

	Π_1			Π_2		
Φύλο	<i>N</i>	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>	<i>N</i>	<i>M.O.</i>	<i>T.A.</i>
Πρωτότοκα αγόρια	9	19.89	3.33	7	19.14	2.48
Πρωτότοκα κορίτσια	5	17.60	3.78	6	20.05	1.97

Στο σύνολο των πρωτότοκων αγοριών και κοριτσιών των ομάδων Π_1 και Π_2 , η ανάλυση διακύμανσης δεν έδειξε στατιστικά σημαντική διαφορά, $F(1, 25) = 0.222$, $p = .63$ Ωστόσο, ο έλεγχος της σημαντικότητας της διαφοράς των πρωτότοκων κοριτσιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια ($M.O. = 17.60$) σε σύγκριση με εκείνη των πρωτότοκων κοριτσιών με φυσιολογικά αδέρφια ($M.O. = 20.05$) άγγιξε τα όρια της στατιστικής σημαντικότητας $t_{95} = 1.76$, $p = .008$.

Η τελευταία ενδοομαδική μεταβλητή αφορά **την ηλικιακή διαφορά** των αδελφών από το παιδί με τις ειδικές ανάγκες. Διαιρέσαμε τα παιδιά της πειραματικής ομάδας σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με τη χρονολογική τους

διαφορά από το ειδικό παιδί. Η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε παιδιά που έχουν δύο χρόνια διαφορά από το παιδί με την νοητική καθυστέρηση, η δεύτερη όσα έχουν τρία χρόνια διαφορά και η τρίτη τέσσερα. Τα αποτελέσματα αυτής της διαίρεσης φαίνονται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 7

Μέσος όροι και τυπικές αποκλίσεις αυτοεκτίμησης των παιδιών της πειραματικής ομάδας, ανάλογα με τη χρονολογική τους απόσταση από το παιδί με τις ειδικές ανάγκες

<i>Κατηγορία</i>	<i>Ηλικιακή διαφορά</i>	<i>Μ.Ο. αυτοεκτίμησης</i>	<i>Τ.Α.</i>
1	2 χρόνια	16.60	5.20
2	3 χρόνια	18.60	1.95
3	4 χρόνια	20.20	3.96

Η ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι η διαφορά έχει οριακή στατιστική σημαντικότητα [$F(2, 15) = 2.72, p = .10$].

Εξάλλου, οι έλεγχοι πολλαπλών συγκρίσεων (Post hoc) έδειξαν ότι η διαφορά των μέσων όρων των κατηγοριών 1 και 3 (2 χρόνια-4 χρόνια διαφορά από το παιδί με τη νοητική υστέρηση) είναι στατιστικά σημαντική στο επίπεδο 0.05. Επομένως, όσο μεγαλύτερη η ηλικιακή διαφορά του φυσιολογικού παιδιού από το ειδικό τόσο υψηλότερη η αυτο-εκτίμηση.

Συζήτηση

Η στατιστική ανάλυση και επεξεργασία των αποτελεσμάτων της παρούσας εργασίας καταλήγει στα παρακάτω γενικά συμπεράσματα, σύμφωνα με τις υποθέσεις που διατυπώθηκαν:

- Τα αδέρφια παιδιών με νοητική υστέρηση δεν διαφέρουν ως ομάδα από το δείγμα των «φυσιολογικών» παιδιών ως προς τα επίπεδα της αυτοεκτί-

μηνής τους. Παρατηρούνται όμως στην πειραματική ομάδα μεγαλύτερες ατομικές διαφορές, γεγονός που σημαίνει ότι κάποια παιδιά με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια ίσως αντιμετωπίζουν δυσκολίες προσαρμογής.

- Ως προς τις ειδικές μεταβλητές που χαρακτηρίζουν τις δύο ομάδες, τα αδέρφια παιδιών με σοβαρά νοητικά προβλήματα βρίσκονται ως ομάδα περισσότερο στα πλαίσια της «κανονικότητας» παρά στα πλαίσια της «ψυχοπαθολογίας», εφόσον οι δύο ομάδες δεν διαφέρουν ως προς τη σειρά γέννησης, το φύλο ή το συνδυασμό φύλου και σειράς γέννησης.
- Διαπιστώνεται όμως μία τάση των πρωτότοκων κοριτσιών με αδέρφια που υστερούν νοητικά να επηρεάζονται αρνητικά στο αυτο-συναίσθημά τους σε σχέση με τα πρωτότοκα κορίτσια που έχουν «φυσιολογικά» μόνο αδέρφια. Διαπιστώνεται επίσης χαμηλότερη αυτοεκτίμηση στα παιδιά που έχουν μικρή χρονολογική διαφορά από το παιδί με τις ειδικές νοητικές ανάγκες (π.χ. δύο χρόνια) σε σχέση με εκείνα που έχουν μεγαλύτερη (π.χ. τέσσερα χρόνια).

Τα συμπεράσματα αυτά οδηγούν σε μερικές γενικότερες ερμηνείες και διαπιστώσεις. Ένας από τους βασικούς στόχους της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνηθεί κατά πόσο η αυτοεκτίμηση των παιδιών μιας οικογένειας επηρεάζεται από την παρουσία ενός παιδιού με νοητική υστέρηση και με συναφείς εξελικτικές δυσκολίες. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά μας η αυτοεκτίμηση αυτών των παιδιών δεν διαφέρει από την αυτο-εκτίμηση αντίστοιχων παιδιών που τα αδέρφια τους δεν παρουσιάζουν κάποιο νοητικό ή άλλο πρόβλημα. Το συμπέρασμά μας αυτό προστίθεται στην όλο και διογκούμενη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με την αυτοεκτίμηση και την ψυχολογική προσαρμογή των αδελφών των παιδιών με νοητική μειονεξία (Auletta & DeRosa, 1991· Breslau et al., 1981· Dyson, 1989· Dyson & Fewell, 1989· Gath, 1972· Gold, 1993· Grossman, 1972· Hannah & Midlarsky, 1999· Ferrari, 1984· Lobato et al., 1987).

Η ερευνητική παραγωγή γύρω από την ψυχολογική προσαρμογή αυτής της ομάδας του πληθυσμού, την οποία διερευνούμε, ξεκίνησε με μία υπόθεση αρνητική, βασισμένη στην άποψη ότι τα αδέρφια παιδιών με νοητική υστέρηση βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο να αναπτύξουν ψυχολογικά προβλήματα, εξαιτίας της ψυχολογικής πίεσης που βιώνουν στην οικογένειά τους, της περιορισμένης προσοχής που τους δείχνουν οι γονείς -λόγω της έλλειψης χρόνου- και των αυξημένων ευθυνών και υποχρεώσεων. Όμως, σήμερα υπάρχουν λίγες καλά σχεδιασμένες έρευνες, που να υποστηρίζουν τη δημοφιλή άποψη ότι, ως ομάδα, τα παιδιά επηρεάζονται αρνητικά από τα

νοητικά καθυστερημένα αδέρφια τους» (Lobato, 1983, σ. 347).

Όπως φαίνεται λογικό, η παρουσία ενός παιδιού με ειδικές ανάγκες ούτε ευχάριστο γεγονός μπορεί να εννοηθεί, ούτε μπορεί να αγνοηθεί η ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση με την οποία συνοδεύεται η ειδική αυτή συνθήκη. Άλλωστε μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που να βεβαιώνουν θετικά συναισθήματα ή συναισθήματα αποδοχής στη γέννηση ενός παιδιού με νοητική αναπηρία. Έτσι, η συγκρίσιμη αυτοεκτίμηση παιδιών με νοητικά μειονεκτικά αδέρφια και παιδιών με αδέρφια που δεν παρουσιάζουν ανάλογα προβλήματα πρέπει να οφείλεται σε κάποιους παράγοντες, τους οποίους θα επιχειρήσουμε παρακάτω να διερευνήσουμε.

Αρχικά θα πρέπει να τονιστεί ότι, όταν ένα μέλος της οικογένειας παρουσιάζει μία σοβαρή νοητική μειονεξία, όλο το σύστημα της οικογένειας επηρεάζεται. Αναμφίβολα όμως ο βαθμός στον οποίο το κάθε μέλος δέχεται την επιρροή ποικίλλει. Σε ό,τι αφορά τις γενικότερες αντιδράσεις των γονέων απέναντι στο πρόβλημα του παιδιού τους και ειδικότερα στον τρόπο που το βιώνουν, υποστηρίχτηκε ότι οι πατέρες έχουν *λιγότερες* πιθανότητες να εμφανίσουν ψυχοπαθολογικά συμπτώματα απ' ό,τι οι μητέρες (Wing, 1975, βλ. Ναζίρη, 1995), οι οποίες εμφανίζονται οι πλέον ευάλωτες στο σύστημα της οικογένειας (Αργυρακούλη, 2000). Οι βασικότερες αιτίες είναι η αποκλειστική σχεδόν ενασχόληση της μητέρας στην ανατροφή του παιδιού που παρουσιάζει σοβαρή νοητική υστέρηση, η συμβιωτική προσκόλληση του παιδιού στη μητέρα και ο στενός, κατά συνέπεια, συναισθηματικός δεσμός που αναπτύσσεται ανάμεσά τους.

Σε αντίθεση με τη θέση και το ρόλο του πατέρα και της μητέρας στο σύστημα της οικογένειας, τα περισσότερα αδέρφια δεν επηρεάζονται συναισθηματικά με αρνητικό τρόπο από το γεγονός ότι έχουν έναν αδερφό ή αδερφή με νοητική αναπηρία. Φαίνεται μάλλον πιθανό ότι τα αδέρφια δεν αισθάνονται άμεσα συμμετοχα και υπεύθυνα, και τελικά προσαρμόζονται, επιτυγχάνοντας μία λεπτή ισορροπία: κρατούν μία ικανοποιητική απόσταση από το παιδί με τη νοητική μειονεξία, ώστε να διασφαλίσουν την προσωπική αίσθηση της ψυχολογικής τους ακεραιότητας και ταυτόχρονα διατηρούν την αίσθηση της οικογενειακής συνοχής (Anderson, 1997· Wilson et al., 1989). Η Lobato (1983), στην επισκόπηση της βιβλιογραφίας που κάνει, αναφέρει τη συμβουλευτική εργασία του Kaplan (1969) με αδέρφια παιδιών με νοητική υστέρηση. Κατά τον Kaplan, ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα που απασχολούν τα αδέρφια είναι κατά πόσο δίνουν την εντύπωση ότι μοιάζουν ή διαφέρουν από το παιδί που υστερεί νοητικά. Όπως το διατυπώνει ο Kaplan,

«η βασική προσπάθεια των αδερφών νοητικά καθυστερημένων παιδιών είναι να αποφεύγουν να ταυτίζονται μαζί τους» (βλ. Lobato 1983: σ. 358).

Ένας άλλος παράγοντας που μειώνει τις αρνητικές επιδράσεις της παρουσίας του παιδιού με τις ειδικές ανάγκες είναι η συμπεριφορά διεκδίκησης που αναπτύσσουν τα κανονικά αδέρφια, που εξισορροπεί την αυτο-εκτίμησή τους. Όπως έχει παλαιότερα διατυπωθεί, ο βασικός παράγοντας που συμβάλλει στο σχηματισμό της αυτοεκτίμησης είναι ο βαθμός του σεβασμού, της αποδοχής και του ενδιαφέροντος που κάποιος εισπράττει από τα σημαντικά πρόσωπα του περιβάλλοντός του (Coopersmith, 1967). Έτσι φαίνεται λογικό ότι οι γονείς που έχουν ένα παιδί με νοητική υστέρηση ενυποθέτουν όλες τις προσδοκίες, τις ελπίδες και τα όνειρά τους για ένα επιτυχημένο μέλλον στα «φυσιολογικά» τους παιδιά, δείχνοντάς τους θετική θεώρηση, αποδοχή και εκτίμηση. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης είναι παιδιά να αισθάνονται ξεχωριστά και σημαντικά, να επιτυγχάνουν υψηλές επιδόσεις και έτσι να αυξάνουν το αυτο-συναίσθημά τους.

Μερικές φορές όμως οι προσδοκίες των γονέων, λόγω της συσσωρευτικής απογοήτευσης που αισθάνονται από το παιδί με τις ειδικές ανάγκες, μπορεί να είναι δυσανάλογα υψηλές και μη ρεαλιστικές. Πράγματι, τα αδέρφια συχνά αναφέρουν ότι οι προσδοκίες των γονέων τους είναι πολύ υψηλότερες απ' ό,τι θεωρείται φυσιολογικό για την ηλικία τους ή απ' ό,τι επιτρέπουν οι προσωπικές τους δυνατότητες (Lobato, 1983). Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα παιδιά φαίνεται πως ερμηνεύουν και το ενδιαφέρον και τις υψηλές προσδοκίες των γονέων ως ένδειξη ότι αξίζουν, ότι έχουν τη δυνατότητα να διακριθούν και να πετύχουν σε διάφορους τομείς, και όλα αυτά συμβάλλουν στην αίσθηση της προσωπικής τους αξίας.

Ένας τρίτος παράγοντας που φαίνεται να συμβάλλει στη θετική αυτοεκτίμηση των παιδιών είναι το γεγονός ότι, όπως πολύ συχνά η έρευνα αναφέρει, η παρουσία ενός παιδιού με νοητική υστέρηση έχει μία ποικιλία θετικών επιπτώσεων στα αδέρφια. Αυτές βρέθηκε πως είναι η ευαισθησία, η ωριμότητα και ο μετριοπαθής οίκτος· η ανοχή, η ειλικρίνεια, η αυξημένη υπευθυνότητα και η μεγαλύτερη αποδοχή των ατομικών διαφορών· και τέλος, η μεγαλύτερη εκτίμηση και θετική αξιολόγηση της καλής σωματικής και ψυχικής υγείας και της κανονικής νοημοσύνης των αδερφών παιδιών με σοβαρές νοητικές μειονεξίες, σε σχέση με τους συνομηλίκους τους (Cleveland & Miller, 1977· Ferrari, 1984· Grossman, 1972· Meyer, 1993· Wilson, Blacher & Baker, 1989). Ο Grossman, για παράδειγμα, διαπιστώνει ότι το 45% του δείγματός του ανέφεραν ότι είχαν ευεργετηθεί από την παρουσία ενός παιδι-

ού με ειδικές ανάγκες στην οικογένεια. Σιχνά μάλιστα πολλά από τα αδέρφια αυτά ειδικεύονται, όταν μεγαλώνουν, στο χαρισμό και την αντιμετώπιση απόμων με ειδικές ανάγκες. Στις θετικές επιδράσεις από την παρουσία του παιδιού με νοητική υστέρηση, οι Eisenberg et al. (1998) αναφέρουν την ικανότητα των αδερφών να προσφέρουν και να δέχονται βοήθεια, όπως και την ικανότητά τους να αντιμετωπίζουν το στρες και την οικογενειακή ανωχή. Όλες αυτές οι θετικές επιδράσεις, παρότι υπάρχουν αναμφίβολα και αρνητικές, οδηγούν τα αδέρφια σε προσωπική ανάπτυξη και εξέλιξη, σε αυξημένη κοινωνική ανταγωνιστικότητα και σε θετική αξιολόγηση της προσωπικής αίσθησης της αξίας τους. Ενδιαφέρουσα είναι η θέση των Hannah και Midlarsky στον τρόπο που θεμελιώνουν τα αποτελέσματά τους: «Αν και η κοινωνία θεωρεί ότι τα πιο πολλά παιδιά είναι ευτυχισμένα, η βιβλιογραφία σχετικά με τις οικογένειες με ένα μειονετικό παιδί τείνει να τονίζει τις αρνητικές επιπτώσεις που δέχονται τα φυσιολογικά αδέρφια, όπως είναι η δυστυχία. Συνεπώς το εύρημα ότι αυτά τα παιδιά είναι τόσο ευτυχισμένα όσο και εκείνα των οποίων τα αδέρφια δεν έχουν μειονεξίες, είναι πράγματι μεγάλης σημασίας» (Hannah & Midlarsky, 1999: 35).

Ενώ όμως ως ομάδα τα αδέρφια παιδιών με νοητικές μειονεξίες δεν διαφέρουν από παιδιά με «φυσιολογικά» αδέρφια, δεν θα πρέπει να εξαιρεθεί από τη συζήτηση η διαφορά που παρατηρήθηκε στη διανομή των τιμών και στην τυπική απόκλιση της αυτοεκτίμησης ανάμεσα στις δύο ομάδες. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το εύρος των τιμών της πειραματικής ομάδας ήταν πολύ μεγαλύτερο από το εύρος των τιμών της ομάδας ελέγχου. Αυτό σημαίνει ότι στο σύνολο των παιδιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια, μερικά παιδιά έδειξαν πολύ υψηλή αυτοεκτίμηση και μερικά πολύ χαμηλή. Το ίδιο εύρημα αναφέρει και η Dyson (1989). Η μεγάλη διακύμανση των τιμών δείχνει την παρουσία ατομικών διαφορών στην αίσθηση της προσωπικής εκτίμησης και προσαρμογής των παιδιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια. Ενώ λοιπόν τα περισσότερα παιδιά προσαρμόζονται αποτελεσματικά, κάποια συναντούν δυσκολίες. Για το λόγο αυτό, πολύ συχνά στη βιβλιογραφία αναφέρεται η ανάγκη συμμετοχής των αδερφών παιδιών με σοβαρές νοητικές μειονεξίες σε ομάδες συνομήλικων παιδιών, στις οποίες θα έχουν την ευκαιρία να συζητούν ανοιχτά και με ειλικρίνεια τα προβλήματα που δημιουργούνται από την παρουσία του παιδιού με τις ειδικές ανάγκες στην οικογένεια (Gold, 1993).

Μία εξωτερική μεταβλητή, η σημασία της οποίας ελέγχθηκε στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης παιδιών με αδέρφια που εμφανίζουν νοητική υστέρηση, είναι η **σχετική σειρά γέννησης**. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά μας η

μεταβλητή αυτή δεν φαίνεται να διαφοροποιεί μεταξύ τους τα παιδιά της πειραματικής, ούτε άλλωστε και της ομάδας ελέγχου. Αυτό αναλυτικότερα σημαίνει ότι το να είναι ένα παιδί πρωτότοκο, μεσαίο ή υστερότοκο δεν αποτελεί διαφοροποιητικό παράγοντα της αυτοεκτίμησης αυτού του παιδιού. Ανάλογο είναι το εύρημα των Tew και Lawrence (1973), οι οποίοι διαπιστώνουν ότι η σειρά γέννησης *per se* δεν διαφοροποιεί τα αδέρφια παιδιών με νοητική υστέρηση μεταξύ τους.

Μία μεταβλητή που έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών για δεκαετίες, είναι **το φύλο** των παιδιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια σε συνδιασμό με τη σειρά γέννησης. Συχνά στη βιβλιογραφία έχει τονιστεί η επωφελής ψυχολογική θέση των κοριτσιών σε σχέση με τα αγόρια, και ιδιαίτερα των πρωτότοκων κοριτσιών σε σχέση με τα πρωτότοκα αγόρια ή τα υστερότοκα κορίτσια που έχουν αδέρφια με νοητικά προβλήματα. Η αιτία που φαίνεται να ερμηνεύει τη διαφορά αποδίδεται, με έναν συνεπή τρόπο, στις αυξημένες ευθύνες και τους πολλαπλούς ρόλους που παραδοσιακά το πρωτότοκο κορίτσι αναλαμβάνει, ακόμα και στις οικογένειες που κανένα μέλος της δεν παρουσιάζει νοητικά προβλήματα.

Στην έρευνά μας, ελέγξαμε τη σημασία που έχουν οι παραπάνω μεταβλητές στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης των παιδιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια. Σε ό,τι αφορά την επίδραση του φύλου μόνο, παρά τη σχετικά χαμηλότερη αυτοεκτίμηση των κοριτσιών και των δύο ομάδων, η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική. Συμπεραίνουμε επομένως ότι το φύλο από μόνο του δεν είναι ένας επαρκής παράγοντας για την ερμηνεία της διακύμανσης της αυτοεκτίμησης, όπως άλλωστε και ένας αριθμός ερευνητών έχει δείξει για παιδιά με νοητικά μειονεκτικά αδέρφια (Tew & Lawrence, 1973) ή για παιδιά με «φυσιολογικά» αδέρφια (Coopersmith, 1967· Κοντοπούλου, 1990).

Συγκρίνοντας την ψυχολογική θέση και αυτοεκτίμηση **πρωτότοκων αγοριών και πρωτότοκων κοριτσιών** που έχουν αδέρφια με νοητικά προβλήματα, διαπιστώνουμε ότι τα ερευνητικά δεδομένα δεν καταλήγουν σε σαφή συμπεράσματα. Κάποιες έρευνες θεωρούν ότι τα πρωτότοκα κορίτσια βρίσκονται σε δυσκολότερη θέση (Breslau et al., 1981· McHale & Gamble 1989), κάποιες άλλες ότι έχουν λιγότερα προβλήματα (Lavigne & Ryan, 1979) και άλλες τέλος δεν διαπιστώνουν διαφορά (Dyson, 1997).

Σε συμφωνία με τα αποτελέσματά μας βρίσκεται η έρευνα των Gath και Gumley (: 987), οι οποίοι, παρότι αναγνωρίζουν ότι το βάρος της φροντίδας πέφτει στα κορίτσια παρά στα αγόρια, θεωρούν ότι η διάκριση με βάση το

φύλο έχει τάση πτωτική. Η Gath μάλιστα αναφέρει τα λόγια αρκετών κοριτσιών που επωμιστηκαν σημαντικές ευθύνες ως περίπου την ηλικία των 13 ετών και μετά ολοκληρωτικά απέρριψαν αυτόν το ρόλο.

Η μόνη ανάλυση που αγγίζει τα όρια της στατιστικής σημαντικότητας είναι αυτή της αυτοεκτίμησης πρωτότοκων κοριτσιών με αδέρφια που εμφανίζουν νοητικά προβλήματα και πρωτότοκων κοριτσιών με «φυσιολογικά» αδέρφια. Από τα αποτελέσματά μας φαίνεται ότι υπάρχει μία τάση των πρωτότοκων κοριτσιών με αδέρφια που υστερούν νοητικά να έχουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση από εκείνη των πρωτότοκων κοριτσιών με αδέρφια που δεν παρουσιάζουν νοητικά προβλήματα. Η έλλειψη υψηλής στατιστικής σημαντικότητας ($p = .08$) ίσως αντανακλά μία αλλαγή της κοινωνίας μας ως προς τους παραδοσιακά καθιερωμένους ρόλους των πρωτότοκων κοριτσιών με νοητικά καθυστερημένα αδέρφια, όπως άλλωστε και οι Gath και Gumley (βλ. παραπάνω) επισημαίνουν.

Τέλος, ελέγχθηκε η σημασία της **ηλικιακής διαφοράς** του κανονικού παιδιού από το παιδί που εμφανίζει νοητική μειονεξία. Η συλλογιστική πάνω στην οποία στηρίξαμε την υπόθεσή μας ήταν ότι η μικρή ηλικιακή διαφορά θα έπρεπε να θεωρηθεί αρνητικός παράγοντας στη διαμόρφωση της αυτοεκτίμησης των αδερφών, εφόσον στην περίπτωση αυτή οι ευκαιρίες επικοινωνίας, μίμησης και ταύτισης είναι μεγαλύτερες ως προς τη συχνότητα και την ένταση, παρά αν η διαφορά μεταξύ τους είναι μεγάλη. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από τα αποτελέσματά μας, όπως έδειξε η ανάλυση διακύμανσης της διασποράς, αν και με οριακή στατιστική σημαντικότητα. Το εύρημά μας αυτό προστίθεται σε ανάλογα πορίσματα άλλων ερευνών (Breslau, 1982· Dyson, 1997).

Στην έρευνα αυτή, οι παράγοντες που συνδέονται με την αυτοεκτίμηση των παιδιών που έχουν αδέρφια με σημαντικές νοητικές ανεπάρκειες αναζητήθηκαν σε δημογραφικές μεταβλητές. Προωθώντας περαιτέρω την έρευνα στο χώρο αυτό θεωρούμε αναγκαίο να επισημάνουμε ότι πληρέστερη κατανόηση των οικογενειών παιδιών με νοητικές μειονεξίες μπορεί να προκύψει από τη μελέτη των «δυναμικών» λεγόμενων μεταβλητών, όπως είναι η ποιότητα και η ποσότητα των διαπροσωπικών σχέσεων των μελών της οικογένειας μεταξύ τους και ελπίζουμε η πρόταση αυτή να αποτελέσει αφορμή νέας επιστημονικής αναζήτησης.

ΠΑΡΑΠΟΜΙΕΣ

1. Με τον όρο «φυσιολογικά αδέρφια» εννοούνται στην παρούσα έρευνα τα αδέρφια παιδιών με νοητική υστέρηση, τα οποία δεν εμφανίζουν νοητικά προβλήματα ή άλλες αναπηρίες.
2. Ο όρος «νοητική καθυστέρηση» αναφέρεται στη σημαντικά κάτω του μέσου όρου νοητική λειτουργία (με Δείκτη Νοημοσύνης [ΔΝ] περίπου 70 ή κάτω) και, με βάση τη σοβαρότητα της νοητικής και προσαρμοστικής ικανότητας, διακρίνεται σε «ελαφρά νοητική καθυστέρηση» (ΔΝ 50-55 έως 70), «μέτρια νοητική καθυστέρηση» (ΔΝ 35-40 έως 50-55), «σοβαρή νοητική καθυστέρηση» (ΔΝ 20-25 έως 35-40) και «βαριά νοητική καθυστέρηση» (ΔΝ κάτω από 20-25) (DSM-IV-PC, 1995).
3. Πρώτο παιδί θεωρείται το πρωτότοκο, μεσαίο το δεύτερο ανάμεσα σε τρία και το δεύτερο ή τρίτο ανάμεσα σε τέσσερα, και τελευταίο το υστερότοκο. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι πολλαπλές υποδιαίρεσεις των υποκειμένων (πρωτότοκα - μεσαία - υστερότοκα, αγόρια - κορίτσια) μειώνουν σημαντικά τον αριθμό υποκειμένων σε κάθε υποομάδα και για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι η διαφορά που έχει διαπιστωθεί ανάμεσα στα πρωτότοκα κορίτσια των δύο ομάδων είναι ενδεικτική. Ωστόσο, η διαφορά πρέπει να ελεγχθεί σε δείγμα μεγαλύτερο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, E.A. (1997). "Relations in families with a mentally retarded child from the perspective of the sibling", *Scandinavian Journal of Caring Science*, 11(3), 131-138.
- Αργυραζούλη, Ε. (2000). *Αυτοεκτίμηση οικογενειών παιδιών με ειδικές ανάγκες*. Αθημιστική διδακτορική διατριβή, Βόλος.
- Auletta, R. & DeRosa, A. (1991). "Self concepts of adolescent siblings of children with mental retardation", *Perceptual and Motor Skills*, 73, 211-214.
- Battle, J. (1981). *Culture-Free Self-esteem Inventory for Children and Adults*. Special Child Publications, Seattle.
- Breslau, N. (1982). Siblings of disabled children: Birth order and age-spacing effects. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 10, 85-96.
- Breslau, N., Weitzman, M., & Messenger, K. (1981). "Psychologic functioning of siblings of disabled children", *Pediatrics*, 67, 344-353.
- Cleveland, D. W., & Miller, N. (1977). "Attitudes and life commitments of older siblings of mentally retarded adults. An exploratory study", *Mental Retardation*, 15, 38-41.
- Coleby, M. (1995). "The school-aged siblings of children with disabilities", *Developmental Medicine and Child Neurology*, 37(5), 415-426.
- Coopersmith, S. (1967). *The Antecedents of Self-Esteem*. San Francisco and London: Freeman and Co.
- Crnich, K. A., Friedrich, W. W., & Greenberg, M. T. (1983). "Adaptation of families with mentally retarded children: a model of stress, coping and family ecology", *American Journal on Mental Retardation*, 88, 125-138.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Fourth edition: Primary care version (DSM-IV-PC) (1995). American Psychiatric Association.

- Dyson, L. (1989). "Adjustment of siblings of handicapped children: A comparison", *Journal of Pediatric Psychology*, 14(2), 215-229.
- Dyson, L. (1997). "Parents of school-age children with disabilities", *American Journal on Mental Retardation*, 102(3), 267-279.
- Dyson, L., & Fewell, R. R. (1989). "A comparison of the self-concept of siblings of handicapped children and siblings of non-handicapped children", *Journal of Early Intervention*, 13, 230-238.
- Eisenberg, L., Baker, B., & Blacher, J. (1998). "Siblings of children with mental retardation living at home or in residential placement", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39(3), 355-363.
- Ferrari, M. (1984). "Psychosocial effects on siblings- I. Chronically ill boys", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 25, 459-476.
- Fewell, R. R. (1986). "A handicapped child in the family", στο R. R. Fewell & P. F. Vadasy (Eds), *Families of handicapped children: Needs and supports across the lifespan* (pp. 3-34). Austin, TX Pro-Ed.
- Gath, A. (1972). "The mental health of siblings of congenitally abnormal children", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 13, 211-218.
- Gath, A., & Gumley, D. (1987). "Retarded children and their siblings", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 28(5), 715-730.
- Gold, N. (1993). "Depression and social adjustment in siblings of boys with autism", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 23(1), 147-153.
- Grossman, F. K. (1972). *Brothers and sisters of retarded children. An exploratory study*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
- Hannah, M., & Midlarsky, E. (1999). "Competence and adjustment of siblings of children with mental retardation", *American Journal on Mental Retardation*, 104(1), 22-37.
- Howlin, P. (1988). "Living with impairment: the effects on children of having an autistic sibling", *Child: Care, Health and Development*, 14, 395-408.
- Κοντοπούλου-Κοκκινάκη, Μ. (1990). *Αντοεκτίμηση και σχέσεις του παιδιού μέσα στην οικογένεια. Διδακτορική διατριβή*, Ιωάννινα.
- Lavigne, J. V., & Ryan, M. (1979). "Psychological adjustment of siblings of children with chronic illness", *Pediatrics*, 63, 616-627.
- Lobato, D. (1983). "Siblings of handicapped children: A review", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 13(4), 347-364.
- Lobato, D., Barbour, L., Hall, L.J., & Miller, C.T. (1987). "Psychosocial characteristics of preschool siblings of handicapped and non handicapped children", *Journal of Abnormal Child Psychology*, 15(3), 329-338.
- Mates, T. (1990). "Siblings of autistic children, their adjustment and performance at home", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 20, 545-553.
- McHale, S. M., Sloan, J. & Simeonson, R. J. (1986). "Sibling relationships of children with autistic, mentally retarded and nonhandicapped brothers and sisters", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 16, 399-413.
- McHale, S., & Gamble, W. C. (1989). "Sibling relationships of children with disabled and non disabled brothers and sisters", *Developmental Psychology*, 25, 421-429.

- Meyer, D. J. (1993). "Lessons learned: Cognitive coping strategies of overlooked family members", στο A. P. Turnbull, J. M. Patterson, S. K. Behr, D. L. Murphy, J. G. Marquis & M. J. Blue-Banning (Eds), *Cognitive coping, families, and disability* (pp. 81-94). Baltimore, MD: Paul H. Brookes.
- Ναζίου, Α. (1995). «Πατέρας και παιδιά με ειδικές ανάγκες», στο Μ. Κάλα, Ν. Πολεμιάς, Γ. Φίλιππου (Επιμ.), *Άτομα με ειδικές ανάγκες* (σσ. 156-161). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Stein, R. E., & Jessop, D. J. (1989). "What diagnosis does not tell: The case for a non-categorical approach to chronic illness in childhood", *Social Science and Medicine*, 29, 769-778.
- Stoneman, Z., Brody, G. H., Davis, C. H., & Crapps, J. M. (1988). "Childcare responsibilities, peer relations and sibling conflict: Older siblings of mentally retarded children", *American Journal on Mental Retardation*, 93(2), 174-183.
- Tew, B., & Lawrence, K. M. (1973). "Mothers, brothers and sisters of patients with spina bifida", *Developmental Medicine and Child Neurology*, 15, 69-76.
- Wilson, J., Blacher, J., & Baker, L. (1989). "Siblings of children with severe handicaps", *Mental Retardation*, 27(3), 167-173.

Abstract

The present study has attempted to assess the impact children with mental retardation have on their siblings' self-esteem. The study compared 55 siblings of mentally retarded children with 55 matched siblings of non retarded children. The participants' assessment instrument was the Culture free Self-esteem Inventory for Children (Form B). Results indicated that siblings of handicapped children are comparable to siblings of non handicapped children in self-esteem. Gender and birth order did not prove to be significant individual difference factors in the group of siblings of mentally retarded children. However, of significant importance were the birth-order-by-sex interactions and the age gap between handicapped and normal siblings.

Μαρία Ζαφειροπούλου

Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Αργοναυτών & Φιλελλήνων, 382 21 Βόλος

Τηλ. 24210 74734, 24210 74818

Τηλ./Fax: 24210 74736, 210 8075978

e-mail: mzafirop@uth.gr, zafirop@groovy, argyrakouli@mail.gr